

Elektron gömrük sistemində gömrük risklərinin idarə edilməsi məsələsi

Üzeyir Qurbanlı

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
uzeyir@sinam.net

Xülasə— Məruzədə gömrük risklərinin idarə edilməsi sisteminin yaradılma prinsipləri, onun elektron gömrükdə əsas faydaları və e-dövlətdəki rolundan bəhs olunur. Sistemin funksional imkanları və əsas nəticələr təhlil olunur, risklərin monitorinqi sisteminin iş prinsipləri şərh olunur.

Açar sözlər - risk, risk indikatoru, risk profili, risk dəhlizi, gömrük rəsmiləşdirilməsi

I. İŞİN AKTUALLIĞI

Müasir dövrdə dünyada və regionda beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin gündən - günə artdığı bir vaxtda gömrük orqanlarının işinin təşkilini informasiya texnologiyalarının tətbiqi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Hazırda ölkə büdcəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan gömrük orqanları eyni zamanda sərhədlərin, mədəni irsin, milli sərvətlərin qorunmasında da vacib rol oynayırlar. Gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi ticarət obyektinin malların, nəqliyyat vasitələrinin, müxtəlif tipli sənədlərin, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının ciddi şəkildə yoxlanılması ilə müşayiət olunur ki, bu da rəsmiləşdirilmə prosesinin ləngiməsinə, bürokratiyaya və nəticə etibarilə ticarət dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq ticarətlə məşğul olan şirkətlər və ölkələr tranzit ölkə seçərkən bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Daha sürətli və daha asan rəsmiləşdirilmə prosesi aparılan ölkələrə tranzit ölkə kimi daha çox üstünlük verilir. Bu kimi halların yaxşılaşdırılması üçün gömrük işində riskin idarə olunması gömrük nəzarətinin aparılmasının sadələşdirilməsinə kömək edən çox mühüm prosesdir. Hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrində gətirilən malların 80- 90 faizi gömrük nəzarətinə məruz qalır. Bu da öz növbəsində gömrük rəsmiləşdirilməsinin çətinləşməsi - yüklərin sərhəd məntəqələrindən buraxılmasının gecikdirilməsi, insan və texniki resurslardan səmərəli istifadə olunmaması, lazımsız bürokratiya və s. kimi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Gömrük sistemində İKT-nin tətbiqi göstərilən xidmətlərin asanlaşdırılmasına, rəsmiləşdirilmə prosesinin şəffəfləşdirilməsinə və ticarət dövriyyəsinin artımına xidmət edən addımdır. Elektron gömrük sisteminin əsas elementləri elektron bəyannamələr sistemi, rüsumların onlayn ödənişi, risklərin idarə edilməsi və digər sistemlərdir.

II. MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı resurslara qənaət və rəsmiləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə risklərin idarə olunması informasiya sistemindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Risklərin idarə olunması sistemi rəsmiləşdirmə prosesində sistemin təyin etdiyi seçmə prinsipinə əsasən yoxlama prosesini əsas tutur. Yəni daxil olan yükün hamısının deyil, müəyyən hissəsinin fiziki baxışa məruz qalmasını, bununla da kadr, texniki və maliyyə resurslarına qənaət etmək, eləcə də rəsmiləşdirmə müddətini və gömrük rüsumlarını minimumlaşdırmağı nəzərdə tutur. Qoyulan bu məsələləri həll etmək məqsədilə gömrük nəzarəti zamanı baş verə biləcək potensial riskləri aşkarlamaq məqsədilə informasiya sistemi hazırlamaq təklif edilir. Yaradılacaq informasiya sistemi gömrük risklərini öncədən aşkarlayaraq uyğun tədbirlər görməyi tövsiyə edəcək. Nəticədə gömrük orqanlarında idxal və ixrac edilən yüklərin hamısı deyil, müəyyən faizi fiziki və texniki yoxlamaya məruz qalacaqdır. Bu da öz növbəsində rəsmiləşdirmə prosesinin keyfiyyətini yüksəldəcək, sərf edilən zaman və maddi resursları minimumlaşdıracaqdır.

III. MƏSƏLƏNİN HƏLLİ

Gömrük riski – gömrük qanunlarına riayət olunmaması, yəni qanunvericiliyin pozulması halıdır. Risk obyektləri – konkret risk sahəsi ilə bağlı olan anlayışdır. Gömrük sərhədindən keçirilən nəqliyyat vasitəsi, iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları, risklərin aşkarlandığı və ya potensial risklərin mövcud olduğu mallar risk obyektinə ola bilər [1]. Riskin təhlili – risklərin yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi, onların identifikasiyası və qanun pozuntularının nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün gömrük orqanlarında mövcud olan informasiyadan sistemli şəkildə istifadə olunması və nəticələrin bəyan edilməsidir. Riskin təhlili zamanı təhlil obyektinə olaraq müxtəlif amillər seçilə bilər: gömrük ərazisindən keçirilən mallar, beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrində istifadə olunan sənədlər, malların daşınması üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitələri, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları, rəsmiləşdirilmədə iştirak edən gömrük orqanları, gömrük brokerləri və s.

Riskin indikatoru – parametrləri qabaqcadan verilmiş müəyyən kriteriyalar deməkdir [2]. Bu kriteriyalardan kənarçıxmalar təhlil obyektinin seçilməsinə zərurət yaradır.

Riskin qiymətləndirilməsi – risklərin yaranması ehtimalının qiymətləndirilməsi və faktiki risk aşkarlandığı təqdirdə qanunvericiliyin pozulmasının nəticələrinin müəyyən etalon üzrə sistemli şəkildə müəyyən edilməsidir.

Riskin profili – riskin sahəsi, riskin indikatorları haqqında məlumatların məcmusu və həmçinin riskləri aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün zəruri tədbirlərin tətbiq edilməsi haqqında konkret və ya mərhələli göstərişlər deməkdir.

Riskin idarə olunması - risklərin aradan qaldırılması və minimuma endirilməsi məqsədilə tədbirlərin işlənməsi və praktik şəkildə həyata keçirilməsi, onların tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və həmçinin gömrük orqanlarındakı riskli hallarla bağlı informasiyanın dövrü olaraq yenilənməsi, təhlili və yenidən baxılmasını nəzərdə tutan sistemli işin aparılmasıdır.

Gömrük risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı Dünya Gömrük Təşkilatının (DGT) tövsiyəsinə əsasən dörd risk kateqoriyası istifadə olunur [3]:

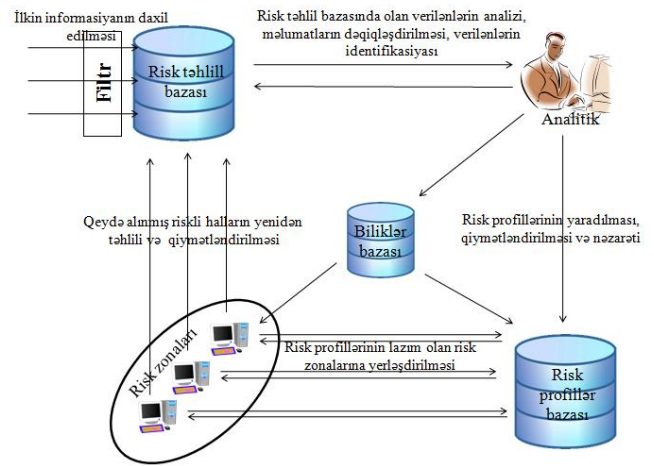
- Yaşıl – malın buraxılışı əlavə yoxlamalar olmadan baş verir;
- Sarı – sənədlərin diqqətlə yoxlanması tövsiyə olunur;
- Qırmızı – yükün, nəqliyyatın və sənədlərin yoxlanması icra olunur;
- Göy – yük buraxılır, lakin brokerin fəaliyyəti, nəqliyyat vasitəsi və ya yük haqqında informasiya yadda saxlanılır və sonradan auditə məruz qalır.

Risk dəhlizləri əsasında təsnif edilən riskli hallar gömrük müfəttişinə imkan verir ki, asanlıqla baş verə biləcək potensial riski aşkarlayaraq lazımı tədbirlər görsün.

Ümumilikdə gömrük işində riskin idarə olunması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir (şəkil 1.):

- risk obyektlərini təyin etməyə imkan verən informasiyanın toplanması, yəni riskin təhlili üçün məlumat bazasının formalaşdırılması;
- təhlil bazasına daxil edilmiş risk obyektləri əsasında məlumatların düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi və məlumatların sistemləşdirilməsi;
- risk indikatorlarının təyini, təhlili və bu indikatorlar əsasında risk profillərinin yaradılması;
- yaradılmış hər bir risk profilinin risklilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;
- risk profillərinin mövcud risk zonalarına (regional gömrük orqanlarına) göndərilməsi və aktiv vəziyyətə gətirilməsi;
- risk profillərinin işlənməsi nəticəsində əldə olunan informasiyanın təhlili və bunun əsasında risk indikatorlarına, habelə risk profillərinə düzəlişlər və ya yeni risk profillərinin, risk zonalarının yaradılması;
- əks əlaqə əsasında risk təhlili bazasında əlavələrin və mövcud informasiya üzərində düzəlişlərin yerinə yetirilməsi.

Qeyd edilən bu mərhələlər əsasında gömrük risklərinin idarə olunması üçün informasiya modeli Şək. 1-dəki kimi təsvir edilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi sistemin yaradılması zamanı statistik faktiki risklərin və digər mənbələrdən daxil olan məlumatlardan istifadə olunur [4].

Şəkil 1. Risklərin idarə olunmasının informasiya modeli

IV. GÖMRÜK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINI TƏNZİMLƏYƏN HÜQUQI-TEKNIKI BAZA

Gömrük işində risklərin idarə olunması prosesininin tənzimlənməsi məqsədilə ölkəmizdə və beynəlxalq aləmdə ciddi hüquqi və tənzimləyici sənədlər və standartlar mövcuddur. Bu sənədlər gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində risklərin aşkarlanması və aşkarlanmış risklərin idarə olunması prosesində ümumi metodoloji yanaşmaları və terminləri əhatə edir. Bu istiqamətdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və DGT -nin dünya ölkələrinin gömrük təşkilatlarına ünvanlanmış tövsiyələri və beynəlxalq hüquqi - normativ sənədləri gömrük işinin təşkili və risklərin idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Risklərin idarə olunması sisteminin tətbiqi vasitəsilə gömrük işinin yaxşılaşdırılmasına və gömrük nəzarətinin şəffaflaşdırılmasına yönəlmiş əsas üsul və prosedurların tətbiqi DGT-nin 1999-cu ildə Kioto-da beynəlxalq konvensiyada təsdiq edilmişdir [3]. Aşağıdakı siyahıda gömrük işində risklərin idarə olunması prosesi üçün mövcud olan beynəlxalq sənədlərdən bəziləri əks olunmuşdur:

- Riskin idarə olunması üçün Avstraliya və Yeni Zelandiya standartı - AS/NZS 4360:1995, AS/NZS 4360:1999. Bu sənəd müxtəlif fəaliyyət sahələrində risklərin idarə olunması üçün standart kimi qəbul edilə bilər.
- Risklərin idarə olunması üçün Kanada standartı - CAN/CSA-Q850-97. Bu sənəd AS/NZS 4360 standartına oxşar olaraq risklərin idarə olunmasının ümumi prinsiplərini təyin edir.
- DGT-nin “Risklərin idarə olunması təlimatı” – “WCO-Risk Management Guide”. Təlimatda gömrük işinin təşkili prosesində risklərinin idarə olunması mexanizminin ümumi modeli təklif olunur.
- DGT-nin “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonikləşdirilməsi” mövzusunda Kioto konvensiyası. Konvensiyanın 5 və 6-cı bölməsi gömrük işində risklərin idarə olunmasına həsr olunmuşdur. Sənəddə DGT-yə üzv təşkilatlar üçün risklərin idarə olunmasının ümumi mexanizmi və funksiyaları əksini tapır. Kioto konvensiyasında qəbul edilən sənədə 2003-cü ildə DGT

tərəfindən yenidən baxılaraq təkmilləşdirilmişdir (revised Kioto convention).

- “Gömrük işində risklərin idarə olunması üçün təlimat” Dünya bankının təlimatı, 2005-ci il. Sənəddə gömrük risklərinin idarə olunması üçün tövsiyələr və risklərin idarə olunması prosesində qərar qəbul etmə üsulları təhlil olunur. Sənəd gömrük risklərinin idarə olunması prosesində səmərəli istifadə oluna bilər. Bundan başqa Dünya Bankının 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “Customs Modernization Handbook” kitabı da bu istiqamətdə dəyərli mənbələrdən biridir.

- BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) texniki sənədləri. Bu sənədlərdə gömrük işinin avtomatlaşdırılması prosesi, o cümlədən gömrük işində risklərin idarə olunması prosesinə həsr olunmuş məlumatlar əksini tapır.

- 2005-ci ildə Dövlət Gömrük Komitəsi Sədrinin №113 sayılı, 22 noyabr 2005-ci il tarixli əmri ilə “Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətində risklərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin Konsepsiyası” təsdiq edilmişdir. Təsdiq edilmiş konsepsiyada gömrük işinin daha səmərəli təşkili məqsədilə Risklərin İdarə Olunması İnformasiya Sistemindən (RİOİS) sistemindən istifadə təklif olunur [5]. Təklif edilən konsepsiyada gömrük riskləri ilə əlaqəli bəzi mühüm anlayışlar daxil edilir, risk indikatorları, risk sahələri, risk təhlil obyektləri haqqında məlumat verilir. Bu konsepsiya Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanlarında yaradılan RİOİS sisteminin baza prinsipi hesab oluna bilər.

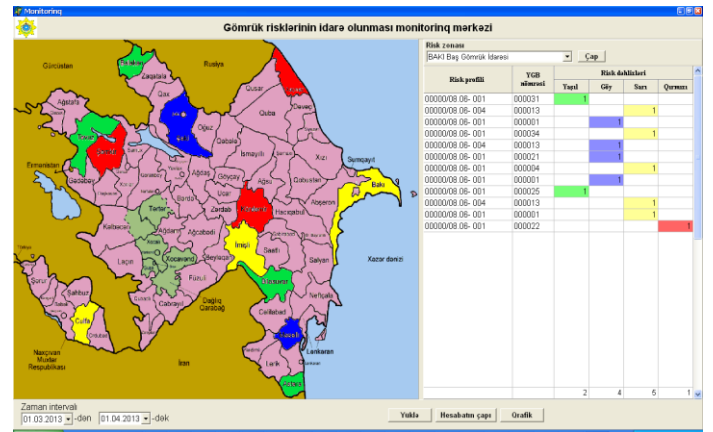
Aşkarlanmış risklərin monitorinqi sistemin əsas tərkib hissələrindən biridir. İşlənmiş risk profillərinin statistikasi, coğrafi paylanması və yenidən təhlili sistemin işinin tənzimlənməsində və risklərin idarə olunmasında risk mütəxəssisləri üçün vacib amillərdən biridir. Bu baxımdan monitorinq modulunun əhəmiyyəti böyükdür. Monitorinq modulu qrafik interfeys əsasında hazırlanmışdır. Aparılan bütün hesabat və qrafik nəticələr statistik məlumatlar əsasında hazırlanmışdır. Proqram təminatı bir neçə forma və hesabat formalarında ibarətdir. Monitorinq Azərbaycanın xəritəsi üzərində qurulmuşdur. Regionlarda yerləşən gömrük orqanları bu regionda üstünlük təşkil edən risk dahlizinin rəngində işarələnir. Bu da xəritə üzərində ölkədəki gömrük risklərinin mənzərəsini anı vəziyyətdə müşahidə etməyə imkan verir (Şəkil 2).

Daha detallı nəticə üçün qrafik və cədvəl şəkilli hesabatlardan istifadə etmək olar (Şək. 3).

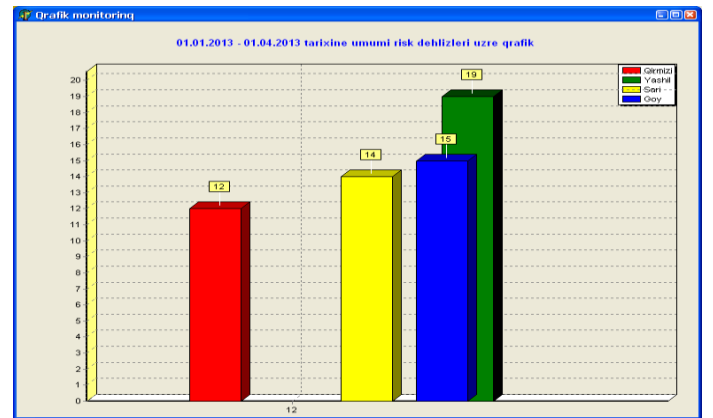
Sistemdə monitorinq iki istiqamətdə aparılır.

- Risk zonaları üzrə coğrafi monitorinq;
- Ölkə üzrə monitorinq.

Risk zonaları üzrə monitorinq gömrük orqanlarının yerləşdiyi coğrafi məkanlar üzrə aparılır. Hər bir gömrük orqanı bir risk zonası olaraq dəyərləndirilir. Ölkə üzrə monitorinq isə ümumilikdə bütün risk zonaları üzrə riskli halları araşdırır.

Şəkil 2. Risklərin monitorinqi sistemindən nümunə

Şəkil 3. Qrafik monitorinq hesabatı.

V. NƏTİCƏ

Risklərin idarə olunması sisteminin tətbiqi ilə rəsmiləşdirmə prosesi daha dəqiqliklə və şəffafliqla aparıla bilər. Təklif edilən məsələdə statistik məlumatlar əsasında aşkarlanan risklər təyin edilmiş qruplar üzrə təsnif edilir ki, bu da gömrük müfəttişinə operativ qərar qəbul etməyə imkan verir. Təklif olunan risklərin idarə olunması mexanizmi müxtəlif sahələrdə olan risklərin aşkarlanması üçün tətbiq oluna bilər. Bu baxımdan maliyyə risklərinə aid olan kredit riskləri, əməliyyat riskləri, fəvqəladə hallarla mübarizə risklərinin idarə olunmasını təklif olunan model əsasında qurmaq olar. İşdə tətbiq olunan işıqfor prinsipinə əsasən risk profillərinin qiymətləndirilməsi çoxparametrlilik idarəetmə məsələlərində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilə bilər. Sistemin proqram təminatında istifadə olunmuş müasir proqramlaşdırma metodları, monitorinqin təşkili prosesində tətbiq olunmuş üsullar müxtəlif sahələrdə informasiya sistemlərinin yaradılmasında səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT:

- [1] Новиков А.Б. Таможенный контроль в системе
- [2] Административных процедур таможенного дела. Законодательство и экономика. 2005. - №12. - С. 65-70

- [3] I. Constanta. S. Zaharia. Risk management – a new priority system customs and its consequences. Munich Personal RePEc Archive Paper No. 39352, 17. June 2012.
- [4] "International Convention on the simplification and harmonization of Customs procedures" Kyoto convention 1999, General Annex, Chapter 6, Guidelines on Customs Controls, p.36.
- [5] Emilia I. Alina V. V. Customs risk management in the European Union. The Romanian Economic Journal, 2007,p55-71.
- [6] Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətində risklərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin Konsepsiyası, 22 noyabr 2005-ci il. №113.
<http://customs.gov.az/az/dgks113.htm>